

612.391:801.81
77.03:929 Carter K.
77.03:929 Salgado S.

Лидија Делић

*Институт за књижевност и уметност
Београд*

lidija.boskovic@gmail.com

ГЛАД – ПО ФОЛКЛОРУ, НОВИМ МЕДИЈИМА, КЕВИНУ КАРТЕРУ И СЕБАСТИЈАНУ САЛГАДУ

**HUNGER – ACCORDING TO FOLKLORE,
NEW MEDIA, KEVIN CARTER,
AND SEBASTIAO SALGADO**

У раду се компаративно сагледавају поимање глади и метафоризација глади и гутања у усменом фолклору, новим медијима и на фотографијама Кевина Картера и Себастијана Салгада. Показује се да статус глади и статус гутања у когнитивним оквирима нису исти, да је метафорички трансфер глади карактеристичан за нове медије и да ескалира у конзументичкој епохи ширећи се на велики број референтних поља која са физиолошким искуством нису ни у најближој вези.

Кључне речи: глад, метафора, мит, усмени фолклор, нови медији, конзументизам, Кевин Картер, Себастијан Салгадо, површност, патња

The paper comparatively analyzes the understanding of hunger and the metaphor of hunger and swallowing as present in oral folklore, new media, and photographs by Kevin Carter and Sebastião Salgado. It demonstrates the following: the status of hunger and that of swallowing are not equal within cognitive framework, metaphorical transfer of hunger is characteristic of the new media, and it escalates during the consumerist era all the while spreading to a great number of reference fields which do not bear the slightest connection with the physiological experience.

Key words: hunger, metaphor, myth, oral folklore, new media, consumerism, Kevin Carter, Sebastião Salgado, superficiality, suffering.

1. Метафоре гутања

У начелу, два су базична типа концептуализације и два основна кластера метафора везана за храну, а засновани су на тесно повезаним, али суштински различитим феноменима – гутању и глади. Мотив гутања обележио је митско-фолклорни тип мишљења, који је, доследно превodeћи апстрактне категорије на раван фундаменталних чулних и физиолошких искустава,¹ свако усвајање, прикључење, изједначавање с нечим посредовао сликама гутања. У широком спектру конкретизација и у битно различитим религијским системима – од тотемизма, преко ратничких иницијативних ритуала, до никад живљег хришћанства – „прогутати” је значило „учинити нешто својим интегралним делом” или „постати интегрални део нечега”, „супстанцијално се изменити”, и та се логика нашла у основама темељних институција архаичних, али и модерних друштава. Партиципирање у храни или пићу у том систему мишљења фундаментално је средство идентификације и класификације. Тотемизам, који се темељи на заједничком прождирању тотема-жртве,² заснован је на истој логици као и хришћанска хостија, где се симболичким гутањем Исусовог тела и испијањем Исусове крви у виду вина верник сједињује с Богом (Башић 2016: 301). Етимолошке везе у српском језику прате ову архаичну логику: „причестити се” значи дословно постати „чест” (отуда „честица”), „део” веће целине, што је значење имплицирано и ритуалом деобе и заједничког обедовања Божићне „чеснице”.³ Окусити

1 Два велика теоријска комплекса приступала су митским метафорама (и метафорама уопште) с акцентом на корелацији између појмовног и чулно-конкретног – теорије мита са становишта филозофије и антропологије (Е. Касирер, О. Фрејденберг, Е. Мелетински, К. Леви Строс и др.) и когнитивна лингвистика (Ц. Лејкоф, М. Тарнер, Ж. Фуконије, М. Џонсон итд.).

2 „Скити су пекли бика, седали на његову кожу, делили месо, а човек који би појео комад постајао је савезник. Поред овог Херодотовог сведочанства, етнографија познаје масу случајева када су људи, путем једења или пијења крви (мазања њоме), постајали саплеменици” (Frejdenberg 1987: 43).

3 „Честѣ [...] Свеславенска именица из праславенског доба. [...] Одатле: деминутив на -ицачесѣица f »1° particella« (> fr. *parcelle*>*parcela*, *parcelirati*), 2° хостија (у православца)«. [...] Овамо и поименичени придјевѣ *чесница* f = *чесница* (Космет) 'погача или пита која се мијеси на Божић', *чесник* (12. в.) 'particeps', данас *учесник*, *учесѣиваѣи* и апстрактум *учеѣиѣе*, *саучесѣиваѣи* [...] Особито је значајна префиксална сложеница *ѣричесѣи*, ген. -и f (Вук) као преведеница gr. κοινωνία = lat. *communiō*, *communicare* у старом језику и 'диоништво'” (Skok 1971: 313).

нешто из царства мртвих значило је такође постати његов интегрални део, што је мотив најпознатији по верзији античког мита о Кори/Персефони, која је трајно остала везана за подземље јер је појела шест семенки нара из Хадовога воћњака (Grevs 1974: 92).

Слика „гутања мудрости“, присутна у књижевној и ликовној традицији од Библије до позног средњег века (Mangel 2005; Вукићевић, ркп.), на истом је концептуалном трагу. Међу најпознатијим је несумњиво Диреров приказ сцене из *Ошкровења Јовановога* (10, 1–11), где Св. Јован гута књигу коју добија из руку анђела како би „пророковао народима и племенима“ (1498),⁴ али је богато заступљена и на фрескама, где се гутање свитака алегоријски тумачи као посвећење у трансцендентну тајну (Летић 2012).

Слика 1 – Албрехт Дирер (1498)⁵

4 „И глас који чух с неба, опет проговори са мном и рече: иди и узми књижицу отворену из руке онога анђела што стоји на мору и на земљи. / И отидох к анђелу, и рекох му: дај ми књижицу. И рече ми: узми и изједи је; и грка ће бити у трбуху твојему, али у устима биће ти слатка као мед. / И узех књижицу из руке анђелове, и изједох је; и бјеше у устима мојима као мед слатка, а кад је изједох, бијаше грка у трбуху мојему. / И рече ми: ваља ти опет пророковати народима и племенима и језицима и царевима многим“ (10, 8–11).

5 <https://www.wikiart.org/en/albrecht-durer/st-john-devouring-the-book-from-the-apocalypse-1498>

Недавно је Вибером кружио снимак кинеског дечака од пет-шест година у школској клупи који, док његови другари полако читају у себи, окреће листове књиге не читајући, рукама захвата текст из њих као што би из посуде испред себе захватио воду, подиже их и „сипа“ садржај себи у главу. И без знања кинеског, очито је да је дечак неки језички идиом превео на дословно значење, отприлике као када би ђаче чији је матерњи језик српски покушало да у пракси спроведе фразеологизме „писати памет / мудрост“ или „то ми не иде у главу“, који подразумевају дословно гутање у првом, односно физичко уношење знања, разумевања, овладавања појмом или ситуацијом – у главу, у другом случају.

Гутање је, с друге стране, подједнако добро било и слика физичког нестајања, уништења, потирања егзистенције, што је изнедрило метафору смрти као „великог гутача“. Фолклорни наративи и (иницијатички) ритуали симболичку смрт често представљају као боравак у утроби немани, вука, змаја, змије и сл.,⁶ након којег јунак излази преображен, у новом социјалном статусу или с новим способностима и знањима.⁷

Позиција стрвинара у митско-фолклорном моделу света специфична је утолико што су они фигуре преклапања реалног и метафоричног. Као животиња која се креће између дивљег и питомог простора, између куће (тора) и шуме (планине), али и као посредник који у име божанства прихвата жртву (јагње), вук је у фолклорним представама постао идеалан медијатор (Гура 2005: 105, 115). Отуда је често везан за обрасце симболичког умирања, какво је, примера ради, провлачење болесног детета кроз вучје чељусти (Недељковић 1990: 60; Гура 2005: 113), што је симболички чин гутања и рађања кроз ритуалну смрт. Птице су, с друге стране, симболички посредници смрти – и као актери физичке трансмисије мртвих (оне су стрвинари који једу непокопана тела), и као животиње које у бројним традицијама и на веома широком ареалу фигурирају у комплексу представа о метаморфози душе након смрти.⁸ Поменути симболички аспекти поклапају се са сликама смрти као великог гутача.

6 Обиле материјала везаног за бајку наводи Владимир Проп (1990). У балканском фолклору гутачи су обично ламје, аждаје, але, гује (Трубарац Матић 2012).

7 Митске слике су по дефиницији амбивалентне и обједињује диспаратне полове, што је случај и са сликом гутања која је у исто време и метафора смрти и метафора рађања, о чему шире у Делић 2019.

8 Уп. студију Сузане Марјанић „Душа као постмортална птица“ (2011) и ту наведену литературу.

Архетип смрти која гута фигурира, међутим, на нивоу општих представа и невербалног текста ритуала, док је у фолклорним наративима у великој мери потиснут дословним значењима. У делима усмене културе фокус је – привидно незнатно – померен са гутања на глад, која у том корпусу по правилу није метафоризована. Вучја глад превасходно реферира на начин њихове исхране и ослања се на чињеницу да вуци кољу масовно, „крволочно”, до последње овце у стаду, и када не могу све да поједу или одвуку са собом. Ова гладима стабилне формуле и у говорном („гладан као вук”, „вучја / курјачка глад”) и у епском идиому: „Кидисаше као гладни вуци, / Сваки своје одас’јече главу” (Вук VI, 80); „У момку се срце узјарило / Као гладну вуку код овчице, / Ил’ соколу и жедну и гладну” (Вук VI, 67); „Очи му се бјеху узмутиле, / К’о у гладна у гори курјака” (Вук II, 70); „Те у Турке јуриш учинише, / Као гладни вуци у јагањце” (Вук VI, 56); „Рукам’ граби, а зубима скубе, / Као гладан курјак овновине” (Вук VI, 20); „Страшно јато гладније вукова” (Вук IX, 27) и сл. Гаврани су, с друге стране, као црни летачи лако препознати као гласници смрти, што је изнедрило композициону схему „гавран гласоноша”, велике фреквенције у усменом корпусу (Геземан 2002). Формуле, међутим, и у оквиру ове композиционе схеме и ван ње, акцентују превасходно птичју глад, не само гаврана, већ и других стрвинара – орлова и сокола. У оквиру схеме „гавран гласоноша” глад је имплицирана изгледом гласника (крвави кљунови); у другим обрасцима певања она је експлицирана:

Полећела два врана гаврана,	„А ми тице долетисмо гладне,
Са Мишара поља широкога	Долетисмо и гладне и жедне,
А од Шапца града бијелога,	Љуцкога се наранисмо мяса
Крвавијех кљуна до очију,	И крви се љуцке напојисмо.”
И крвавих ногу до кољена. (Вук IV, 30)	(Вук II, 55)9

Слика „вечито гладне смрти” уводи, међутим, још један, посве другачији тип метафоризације од оне везане за гутање и прождирање

9 „Трудне тице гладне починуле”, „Гладне тице бутум загракташе”, „Гладне тице пале по љешина” (Вук IX, 28). Представе о вуцима и гавранима гравитирале су једне према другима, што је местимично водило типично митском таутолошком удвајању слика једнаке вредности: „Вук завија у зелену лугу, / Вран заграја у јелове гране, / По авазу па се састанули, / Но беседи гавран тица црна:/ ’А ти вуче, од горе ајдуче! / Нијеси ли штогођ задобио, / Да се гладни мяса напитамо?” (Вук VI, 27).

– концепт глади као неутажене жеље. По изузетку присутан у архаичним језичким и фолклорним системима, овај тип метафоричке транслације постао је обележје модерне културе.

2. Меташафоре глади

Као реално искуство људских заједница од почетака цивилизација до данас и као фундаментално физиолошко и у дословном смислу егзистенцијално искуство сваког појединца, глад је неминовно обележила и фолклорне наративе. У усменој прози, поглавито у причама о животињама и бајкама, она је један од основних покретача за акцију јунака и чест мотив који иницира заплет:

У путу рећи ће вук псу: „Ма чујеш, ја сам гладан. Би ли ти знао има ли гдје шта за јело?” Пас му одговори: „Да, има у једној варошици, у једној кући нешто меса ама слана.” („Ни у гори зла не говори...”)

„Стојте!” – завика међед, „ја ћу вас сад све прождријети, него треба да се прије између себе опростите, дајем вам мало времена, ја сам и онако гладан и одавно овдје вребам плијен.” („Четовање на међеда”)

До неколико дана ето ти опет царевића у колибу. Чим дође, заиска да једе, јер је, вели, врло гладан. Дјевојка му каже да немају ништа друго до млијека и кукурузе. „Дајте, што му драго”, вели царевић, „само да утолим глад.” („Сиротица постала царица”)

Сјутра дан купе од ханџије механу и пуне телала да виче по граду: „Ко је год гладан, нека иде у механу код њих, да се без новца наједе и напије.” („Три брата”)

„Добар човјече, видиш да ће ти дјеца скапати од глади. Узми ту ћецу и зађи по селу од куће до куће, мореш прикупити мало жита и остало што треба, па се прибиј у какву колибицу.” („Срећно дијете”)¹⁰

Порекло глади у етиолошким предањима објашњава се људским хибрисом: због охолости, себичности и презрења хране бог кажњава човечанство тиме што пшеница која је рађала дуж целе стабљике почиње да класа само при врху, брашно које је падало с неба и било сигурна храна „промеће се” у снег, а гладне године, суша и неродица настају због скрнављења светиња (Петровић 2014: 80–81).

¹⁰ Примери су из антологијског избора *Народне приповијетке и предања* (Јеленка Пандуревић и Саша Кнежевић, прир.) (редом: бр. 14, 15, 22, 38, 62).

Лирика пропорционално ређе тематизује глад, делимично стога што задира у знатно шири спектар интимних искустава, чиме и глад (у сите године поготово) има мањи приповедни удео, а делимично и зато што се „гладноме не пева”.¹¹ У ретким, али антологијским варијантама, глад је ипак безмало фотографски документована:

Па ми станала гладна гладија,
Гладна гладија, црна скапија:
Шиникот жито – за кутел пари,
Вердото вино иљада гроша,
Старијот инсан трава попасле,
Среднијот инсан дрва глодале,
Малите деца песок зобале.¹²

Фокусираност на физичко сучељавање с противником потиснула је, на први поглед, тему глади у усменој епици. Иако се практично нигде у корпусу није искристалисала као епицентар заплета, глад је ипак присутна у бројним контекстима. Епска слика света потенцирала је формуле гладних стрвинара, засноване на реалној слици страстишта и на свакодневици сточара, непосредно суочених с вуковима. Као детаљ непосредног искуства, она је обележила и две велике епске теме – хајдучију¹³ и сужањство, обе скопчане с граничним искуствима гладовања и с егзистенцијом на ивици смрти од глади (па и са смрћу од глади, која је – додуше – само по изузетку тематизиована у фолклорним наративима¹⁴), због чега је подношење глади местимично препознато и као вид јуначког „истрајавања на мукама” (М. Браун):

11 Пословица објављена у *Лешојису Матице српске* (наведено према: Петровић 2014: 90).

12 Киселиновић 1925: 236, према: Петровић 2014: 78–79.

13 Забележено је да су хајдучи, да би мање осећали глад, притезали обао камен на желудац и да су жвакали восак или јели тамјан да се засите (Петровић 2014: 118).

14 Тематизиована је у једном броју хришћански интонираних „егземпла” о грешној маћехи: „Ја имала троје пасторчади: / Једно ми се било разбољело, / Па маћеји мени говорило: / 'Дај ти мени мало хљеба, мајко!' / А ја њему јесам говорила: / 'Колико ти и ја мајка била, / Толико ти и ја хљеба дала! / Колико ти и ја хљеба дала, / Толико ми и ти живо било!' / Па пасторче уморила гладом” (МН I, 20).

„О мој побро, Јушковић Матија!
Оди чету да врћемо малу,
Е хоћемо помријет од глади.”
Но му вели Јушковић-Матија:
„А полахко, мио побратиме!
Жуљи бучје те се њиме храни,
Није ласно чинити јунаштво.”
(СМ 127)

Одметну се Мијате ајдуче,
Одметну се у гору зелену,
Од зулума бега Љубовића,
Од глади је црну земљу јео,
А од жеђи с листа воду пио,
Док је јунак дружбу сакупио.
(Вук III, 63)

„Јаћу звати до осам целата,
Да ти русу осијеку главу,
Ил те метнут у мрклу тавницу,
Морит ћу те и гладом и жеђом,
Док те царе смрти и уморим.” (МНІ,76)

Видје Марко, ће ће погинути
У тамници од љутога глада. (МНІІ,61)

Па их мећу на дно у тамницу,
У студену воду до кољена,
У зелену траву до рамена,
Па их море и гладом и жеђом. (МНІХ,19)

„Јазук ти је брата посјећ, беже,
Но баци га на дно у тавнице,
А мори га и гладом и жеђом.” (СМ 39)

Сасвим други тип формуле генерисале су представе о „задужбинарству” чином храњења гладних, чиме се етаблирао етички кодекс – и кад се норма прописује, и кад се поштује и „богоугодни” чин награђује, и кад се крши а поступци грешних јунака и јунакиња санкционишу:

„Данас ти је крсно име красно:
Тко ти данас у дворове дође,
Напој жедна, а нарани гладна
За душицу твоји родитеља
И за здравље твоје и Јелино.” (Вук II, 72)

Што се цару рука посветила,
Њом је млога добра учинио:
Млоге гладне јесте наранио,
А жедне је царе напојио,

15 „О Јоване, наша харамбашо! / Поскапасмо и гладни и жедни, / Порђа нам свијетло оружје / Чекајући шићар у планини” (Вук III, 43); „Да нам није Маленице било, / Давно бисмо од глади самрли, / Али наше оружје продали” (Вук VII, 44); „Не бојим се смрти од јунака, / Него глада, ајдучког крвника” (Вук VII, 45); „Процвилило друштво Мијатово: / ’Арамбаша, Томић Миховиле, / Ми помрсмо од глада и жеђе” (МН VIII, 27); „О мој побро, Јушковић Матија! / Оди чету да врћемо малу, / Е хоћемо помријет од глади” (СМ 127).

Голе, босе јесте преођео,
Надгледао ништа и убога;
За то му се посветила рука. (Вук II, 19)

Петар мајки говораше:
„Не ћеш раја ти видити,
Зач га ниси заслужила;
Аш нис’ жејна напојила,
Ни гладнога наситила.” (МН I, 22)

Како то по правилу бива у фолклорним наративима, мотиви „у додиру” преко неког заједничког, надређеног појма узајамно се асоцирају и преплићу, што је у песми о атипичном подвигу кнеза Ивана Кнежевића (Пешикан Љуштановић 2017: 319–325) врхунило „мултиформним клишеом” (М. Детелић) који обједињује тему глади у сужањству и тему добротинства „за душу”:

„Чујете ли, Србљи браћо драга!
Оно робље, што сте куповали,
Немојте га глади поморити,
Већ све оно робље распустите,
Нека иде, куд је коме драго;
То је, браћо, мала задужбина,
Откупити робље од Турака,
Па држати, да код нас робује,
Већ нек иде, куд је коме драго.” (Вук IV, 29)

Ни у једном од поменутих случајева глад и храна нису метафоризовани.¹⁶ Фолклорни фонд показује да је глад у њему увек дословно схватана, што потврђују и рекцијске допуне, кад их има. Јунаци и јунакиње су или „само” гладни, или су гладни „леба”, „меса”, „погаче”: „Јал си гладна леба бијелога” (МНII, 26); „Ал си гладан меса

16 У фолклорном корпусу храна је једино по логици метонимије постала ознака за онога ко храни, и када је о родитељима и када је о деци реч:

Проговара чедо из колевке:
„Слатка мајко, моја слатка рано!
Оно нису два путника стара,
Већ су оно два Божја анђела.”
(Вук II, 3)

Ал’ беседи мила стара мајка:
„Ој Бога ти, Коруне војвода,
Што ме босу по камену водиш,
Живо ми је чедо под појасом,
Бог ће дати, па ће добро бити,
Па ће и то мајки рана бити!” (САНУ II, 24)

дебелог” (МН III, 9); „Гладан меса ни погаче н’јесам” (КНII, 59); „Ал си гладан љеба бијелог” (КНII, 56) итд.¹⁷

За разлику од фолклорне идиоматике, модеран језик генерисао је огроман спектар метафора по истом или блиском синтаксичком моделу. Фигуративно значење глади *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (s. v. *глад*) документује углавном у њеним позитивним аспектима, од Доситејевих списа („Ум наш [...] после умерене забаве и развеселенија враћа се с већом глађу и жељом к књигама”) до савременије фразеологије („глад за земљом”; „глад за културом”, „глад за техником”). Актуелан медијски дискурс драматично шири спектар значења и нуди готово неисцрпну листу људских „глади”, која је и особена „роршахова мрља” савремене цивилизације, несвесан траг окупација, фрустрација и жеља:

1. Глад за знањем („Ема Башовић живи у Мађарској где завршава Машински факултет и ради као Јуниор Механички Инжињер 3Д дизајнер [...] Глад за знањем, како каже, одвела ју је из Србије.”)
2. За пажњом („Сви смо били гладни сталне пажње јер свако мало дете мисли да га воле само док га гледају и на њега обраћају пажњу. Децу треба учити да их маме воле и онда када су на послу.”)
3. За академским титулама („У науку се не улаже, али влада глад за академским титулама.”)
4. За куповином („Да ли знате шта стварно подстиче вашу глад за константном куповином? Да ли и ви осећате глад за константном куповином? Не знамо да ли смете да признате себи и другима, али многи од нас просто уживају у сталном шопингу без обзира колико имамо или немамо новца за то на располагању.”)
5. За славом („У овом роману епског опсега и ненадмашног тона Стивен Пресфилд приповеда о диву древне прошлости ког је подстицала – и на крају уништила – незајажљива глад за славом.”)

¹⁷ Формула „гладне године” („Рани мајка два нејака сина, / У зло доба у гладне године”, Вук II, 16; „Роди мајка девет пособаца, / У зло доба, у године гладне”, САНУ II, 24) такође реферира на дословно искуство глади, мада је као временски маркер мале информативности, с обзиром на чињеницу да је кроз цео средњи век практично свака десета година била година велике глади: „грубо узевши, свако десетлеће је имало у просеку по једну гладну годину, што значи да није било поколења које није упознало глад” (Радић 2003: 110; уп. Петровић 2014: 76).

6. За новцем („Глад за новцем – Царство сиромаштва!”)
7. За музиком („Филип Гаврановић: Дом је тамо гдје је глад за музиком”)
8. За победом и успехом („Тренер Партизана Марко Николић рекао је да је глад за победама и успехом највећи адут његове екипе у мечу са финансијски много јачим шампионом Бугарске Лудогорецом.”)
9. За објективношћу („Глад за објективношћу не може се задовољити на једном месту.”)
10. За књигама („Изјава дана: И глад за књигама је животни проблем”)
11. За капиталом („Глад за капиталом биће огромна и међу богатима”)
12. За кешом („Глад грађана за кешом: У Србији одобрено 2,5 милијарде евра готовинских кредита, иако су то најскупље позајмице.”)
13. За сировинама
14. За кредитима
15. За профитом („И уништавање Кошутњака, али и бројни пројекти широм града који за намеру имају свеопшту комерцијализацију наших природних и јавних добара, од паркова и шума, преко обала и река, до девастације културно-историјских споменика, део су истог концепта – инвеститорског урбанизма, којим се глад за профитом инвеститора, ставља испред јавног интереса грађана.”)
16. За послом („Глад за послом – један оглас 150 пријава.”)
17. За слободом („Глад за слободом [...] много је већа од глади за хлебом.”)
18. За ваздухом („Како изгледа одељење интензивне неге са оболелима од Covid-19 у моменту најјачег удара корона таласа у Србији? Како је сатима радити у скафандерима, бити окован у пластици у јулу месецу на + 30 C? Екипа телевизије N1 провела је два дана у ’црвеној зони’ ковид болнице Бежанијска коса. Све о борби на живот и смрт сазнаћете од анестезиолога и лекара који су и сами постали ковид пацијенти у специјалној емисији ’Глад за ваздухом’”) итд.¹⁸

18 Наводи су преузети са следећих страница (редом):

1. <https://www.danas.rs/drustvo/glad-za-znanjem-odvela-ju-je-iz-srbije/>;

2. <http://milivojevic.info/glad-za-paznjom/>;

3. <https://www.dijalog.net/u-nauku-se-ne-ulaze-ali-vlada-glad-za-akademskim-titulama/>;

Листу посредно допуњују дела савремене филмске и књижевне продукције именована „Глађу”, која садржајем (и коментарима аутора) упућују на смер метафоричких пројекција – од чувене филмске варијације на тему вампиризма Тонија Скота са Дејвидом Боувијем, Катрин Данев и Сузан Сарандон у главним улогама (*The Hunger*, 1983), преко филма који је 2011. године добио награду за најбољи домаћи филм на Фестивалу етнолошког филма (ауторке Гордане Симоновић Вељковић и Драгице Павлов Крстић) о становницима села на Старој планини која старе и замиру,¹⁹ до списатељског остварења Мирјане Бобић Мојсиловић, о коме на званичном сајту Лагуне стоји:

„Гладни смо љубави и гладни пажње. Гладни смо успеха... А највећа од свих глади савременог света управо је глад за новцем. Ово је роман о свим нашим глацима, о човеку кога сви познајемо и на кога сви помало и понекад лично. А он је одувек желео да буде неко други. Ово је прича о београдском Гетсбију који је живео у илузији не само да ће освојити Дејзи своје младости већ и да велики новац значи велику срећу.”²⁰

4. <https://tensilen.com/blog/da-li-znate-sta-stvarno-podstice-vasu-glad-za-konstantnom-kupovinom/>;

5. https://www.laguna.rs/n895_knjiga_aleksandar_-_vrlina_rata_laguna.html;

6. <https://www.mreza-mira.net/vijesti/kutak-za-aktivistice-i-aktiviste/>

glad-za-novcem-carstvo-siromastva/;

7. <https://www.vijesti.me/zabava/muzika/143659/>

filip-gavranovic-dom-je-tamo-gdje-je-glad-za-muzikom;

8. <http://fudbal.hotspot.rs/2014/07/28/nikolic-oni-imaju-novac-a-mi-glad-za-pobedama/>;

9. <http://www.sindikamedijsa.me/index.php/>

aktivnosti/469-glad-za-objektivnoscu-ne-mozemo-zadovoljiti-na-jednom-mjestu;

10. <https://www.bizlife.rs/aktuelno/izjava-dana/>

izjava-dana-i-glad-za-knjigama-je-zivotni-problem/;

11. <https://bif.rs/2020/05/glad-za-kapitalom-bice-ogroman-i-medju-bogatima/>;

12. <https://www.nlb.rs/vest/6961/vaseljenska.com-%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B4>;

13. <https://www.dw.com/sr/glad-za-sirovinama/a-2828373>;

14. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:265858-Glad-za-kreditima>;

15. <https://nedavimobeograd.rs/>

ne-davimo-beograd-pokrece-inicijativu-za-odbranu-kosutnjaka/;

16. <https://mondo.rs/Info/Ekonomija/a277299/comments/Glad-za-poslom-jedan-oglas-150-prijava.html?comment=870391>;

17. <https://pescanik.net/glad/>;

18. <http://rs.n1info.com/Video/Info/a625060/Glad-za-vazduhom-N1-u-kovid-bolnici-Bezanijska-kosa.html>.

19 „И то није само прча о физичкој глади са којом се ови стари људи суочавају, већ и прича о глади за лепотом” (<http://www.politika.rs/sr/clanak/195684/Glad-za-lepotom>; 21. 8. 2020).

20 https://www.laguna.rs/n4542_knjiga_glad_laguna.html (21. 8. 2020).

Трансфер глади из примарног домена физиолошког искуства на секундарне домене психологије, економије, политике, идеологије (углавном капиталистичке) маркирана је и у текстовима писаним са позиција психијатрије и религије. Измицање „суштине” и у једном и у другом случају води компензацијама које се описују посредством метафоре глади. Психијатрија, која у медијском дискурсу инклинира *life coach* инструкцијама, глађу именује неутаженост психичких потреба различитог типа:

Зато је важно увести самопосматрање и водити дневник о нашим навикама у исхрани како бисмо разумели разлику између психолошке и физиолошке глади. Постоје ситуације када једемо, а нисмо физиолошки гладни: када нам је досадно, када нисмо у контакту са нашим емоцијама, када смо под стресом. Постоје различите врсте психолошких глади, глад за стимулацијом, препознавањем, додиром, структуром, признањем, љубављу и блискошћу. Важно је да ове потребе препознамо и задовољимо да их не бисмо компензовали храном.²¹

На другој страни, неутаживо стремљење ка материјалном ишчитава се с догматских позиција као первертирана и безуспешна потрага за богом, а новац као (подметнута) супституција за трансцендентно, о чему експлицитно говори последња ускршња посланица коју је официјелно потписао патријарх Павле:

Посланица СПЦ: Глад за стварима наличје дубље глади за Богом „Данас милиони духовно осиромашених и морално опустошених људи, занесени сјајем пролазних ствари, живе у овом свету као у хладном гробу.

Зар се свет не претвара у фабрику и тржиште лажног сјаја и пролазних вредности? Зар се данас често не говори да човек и без неба може мирно да хода по земљи?”, наводи се у посланици патријарха коју је прочитао митрополит Амфилохије. [...]

Само у светлости свеистинитих Христових речи, свет и сва добра земаљска задобијају непролазни бесмртни смисао, а глад за стварима, за новцем и телесним уживањима, свођење смисла живота само на засићење такве глади, представља само наличје дубље глади и жеђи човека.²²

21 <https://euromedic.rs/pregledi/psihijatrija-psihologija-gojaznost-i-emocionalna-glad/> (21. 8. 2020).

22 http://www.rtv.rs/sk/drustvo/poslanica-spc-glad-za-stvarima-nalicje-dublje-gladi-za-bogom_122727.html (18. април 2009) (посећено 22. 8. 2020).

Радикална експанзија изведених значења потиснула је – неминовно – примарну семантику глади у јавном дискурсу, што потврђује судбина прича о истинској глади у новим медијима и западној цивилизацији, преломљена, између осталог, кроз животе двају врских фотографа, Кевина Картера и Себастијана Салгада.

3. Глад без метафоре

Једна од најконтроверзнијих фотографија у историји осме уметности јесте снимак гладног суданског детета, премијерно објављен у *Њујорк Тајмсу* 26. марта 1993. године. На њему је приказано двогодишње или трогодишње дете које је колабирало на путу ка кухињи Уједињених Нација у Ајоду и лешинар који га у позадини вреба.

Слика 2 – Kevin Karter (1993)^{23 24}

Фотографија ратног репортера Кевина Картера, позната под називима „Лешинар и девојчица“ (“The vulture and the little girl”) и „Девојчица која се бори“ (“The Struggling Girl”), освојила је Пулицерову награду 1994. Пар месеци након примања награде тридесеттворогодишњи Кевин Картер извршио је самоубиство, оставивши писмо у коме, између

23 Први пут је публикована у тексту Донателе Лорч (Donatella Lorch, “Sudan Is Described as Trying to Placate the West”, *New YorkTimes*, 26. March 1993) (<https://www.nytimes.com/1993/03/26/world/sudan-is-described-as-trying-to-placate-the-west.html?pagewanted=all%7Cthumb>) (23. 8. 2020).

24 <https://iconicphotos.wordpress.com/2009/08/12/vulture-stalking-a-child/>.

осталог, као разлог наводи и то што га прогоне слике деце која гладују, лудака лаких на оружју, често полицајаца, егзекутора убица.²⁵

Према централном мотиву, снимак стрвинара који вреба изнемогло дете у Судану лако је могао бити насловљен и српском усменом формулом: „А ми птице долетесмо гладне.” Фотографија Кевина Картера нема, међутим, симболичку екстензију какву имају усмене формуле, иако је касније послужила као основа политичких алузија и као метафоричан израз односа империјалистичких сила према земљама „Трећег света” (на оригиналу је изнад лешинара дописано “Capitalism”, а изнад детета “Sudan”). За разлику од епских формула које функционишу као индексни знак, с релативно широким опсегом референтних поља, и које, као и сви наративи, чак и они који претендују на потпуну веродостојност, поседују поља недоречености која се когнитивним актом на различите начине и у различитој мери попуњавају у процесу читања (Doležel 2008), фотографија Кевина Картера је „савршен аналогон” стварности (Bartes 1983: 196), непобитан доказ да је нешто заиста било тако како је документовано (Sontag 2009: 15) и оставља крајње сведен простор за домишљања и превиђања.

Реакција на Картерову фотографију објављену у *Њујорк Тајмсу* била је моментална и бурна. С једне стране, снимак су преузеле и пренеле стотине светских часописа и магазина и он је постао планетарно познат; штампан је на плакатама хуманитарних организација и ефектније је мотивисао сакупљање помоћи за сузбијање глади у Судану од било које репортаже или новинског текста.²⁶ С друге стране, исти снимак иницирао је одијум публике према аутору фотографије који је као неми посматрач документовао застрашујућу сцену уместо да помогне девојчици и покренуо (интензивирао) дебату о етици фотографа у граничним ситуацијама. Након објављивања фотографије преко ноћи

25 “I’m really, really sorry. The pain of life overrides the joy to the point that joy does not exist. ... depressed ... without phone ... money for rent ... money for child support ... money for debts ... money!!! ... I am haunted by the vivid memories of killings & corpses & anger & pain ... of starving or wounded children, of trigger-happy madmen, often police, of killer executioners ... I have gone to join Ken if I am that lucky.” (Кен Остенбук [Ken Oosterbroek] био је Картеров колега фото-репортер који је погинуо три месеца раније; убијен је од стране мировних трупа док је снимао двадесет и пет километара далеко од Јоханесбурга, што никада није јавно верификовано.)

26 “It was being used in posters for raising funds for aid organization. Papers and magazines around the world had published it, and the immediate public reaction was to send money to any humanitarian organization that had an operation in Sudan” (Marinovich, Silva 2000: 151; https://en.wikipedia.org/wiki/The_vulture_and_the_little_girl).

је у уредништво *Њујорк Тајмса* стигло стотине писама с питањем шта је било с девојчицом, због чега је четири дана касније објављен додатак с Картеровим саопштењем да је девојчица смогла снаге да устане и настави пут након што је стрвинар отеран и да није познато да ли је стигла до прихватног центра или не. Потоња сведочења ратних репортера Жоао Силве и Грега Мариновича, који су били на терену с Кевином Картером, казују да је Картер након што је снимио потресну сцену отерао лешинара, али да није прилазио детету, између осталог и зато што су чланови мисије имали изричито наређење да не додирују изгладнеле због могућности ширења заразних болести. Жоао Силва сведочи да је Картер дотрчао до њега са снимком потресен, рекавши му: „Гледам све ово, и једино на шта могу да мислим јесте Меган” (Картерова ћеркица).²⁷

Перспектива читалаца била је, међутим, битно другачија: с једне стране, пажњу је привлачила судбина детета („Шта је било с девојчицом?”), с друге, пасивност фотографа који сцене патње документује не помогавши угроженима. Оптужбе су инклинирале идентификацијом Картера с лешинаром: „Човек који подешава објектив да би добио праву слику патње могао би такође бити предатор, други лешинар на лицу места.”²⁸ Оно што је у афери с фотографијом „Лешинар и девојчица” аналитички интригантан јесте трансфер емоција с глади у Африци на Кевина Картера. На први поглед, реч је о осуди емпатичних читалаца према неемпатичном фоторепортеру. У којој мери, међутим, чињеница да Картер није помогао детету говори о одсуству његове емпатије и у којој мери питање „Шта је било с девојчицом?” говори заиста о емпатији читалаца који питање постављају?

„Парадокс нечињења” – због кога се Картер нашао на мети јавности – инхерентан је фотографији као медију, како је то приметила Сузан Зонтаг у књизи *О фотографији* писаној у време експанзије фото-апарата [1977], али пре експанзије камера на мобилним телефонима и радикалне пролиферације снимака на друштвеним мрежама, које би умногоме далеко илустративније подржале низ њених теза:

„Фотографисање је у суштини чин неинтервенисања. Део ужаса оних неизбрисивих примера савремене фото-репортаже, као што су слике вијетнамског будистичког монаха који посеже за кантом са

27 “I see all this, and all I can think of is Megan” (Marinovich, Silva 2000: 117–118).

28 “The man adjusting his lens to take just the right frame of her suffering, might just as well be a predator, another vulture on the scene” („St. Petersburg Times”, Florida).

бензином или бенгалског герилца у чину пробадања бајонетом везаног колаборационисте, долази из свести о томе колико је, у ситуацијама када фотограф има избор између фотографије и живота, постало погодно изабрати фотографију. Особа која интервенише не може да снима; особа која снима не може да интервенише.” (Sontag 2009: 20)

Чин фотографисања – који неминовно паралише акцију фотографа, не искључује, међутим, фотографову емпатију. Картер је, судећи по наводима у касније објављеним интервјуима и чланцима, осећао грижу савести због тога што није помогао детету,²⁹ што је у комбинацији с другим траумама и животним недаћама брзо резултирало самоубиством. Гледајући дете и лешинара Картер је мислио о својој ћерци, а након фотографисања и терања стрвинара сео је испод оближњег дрвета и дуго плакао. Кокаин је постао Картеров дневни ритуал који му је олакшавао подношење призора из рата и снимака изгладнелих.³⁰ Све то не говори у прилог неемпатичности.

На другој страни је привидно емпатична и заинтересована публика, с питањем „Шта је било с девојчицом?” Колико је, међутим, ово питање смислено у вези с репортажом о глади у Судану која је имала размере глобалне катастрофе? Само је у кампу УН за гладне у Ајоду, према коме се упутило дете с Картерове фотографије, свакодневно од глади умирало двадесетак људи, а хиљаде малишана подједнако је патило као и дете које је Картер ухватио објективом у тренутку немоћи. Бранећи се од оптужби, Картер је објашњавао да је фотографисана девојчица

29 “He later told his friend and journalist Chris Marais, ‘I’m really, really sorry I didn’t pick the child up.’” ([https://www.lehigh.edu/~jl0d/J246-06/THROUGH%20A%20GLASS%20DARKLY%20\(full%20text\).htm](https://www.lehigh.edu/~jl0d/J246-06/THROUGH%20A%20GLASS%20DARKLY%20(full%20text).htm); 25. 8. 2020).

30 “Carter’s daily ritual included cocaine and other drug use, which would help him cope with his occupation’s horrors. He often confided in his friend Judith Matloff, a war correspondent. She said he would ‘talk about the guilt of the people he couldn’t save because he photographed them as they were being killed.’” (<https://medium.com/@denislesak/how-the-vulture-and-the-little-girl-ultimately-led-to-the-death-of-kevin-carter-d9871c4137f2>; 25. 8. 2020). „He waited quietly, not wanting to disturb the vulture and hoping that it would spread its wings for an even more dramatic image. When after 20 minutes it had not, Carter took his picture, chased the vulture away, and watched the girl resume her struggle. Afterward, Carter reported, he sat under a tree, smoked a cigarette, talked to God, and cried. He longed to hug his young daughter Megan. ‘I alone could never have helped all of them,’ Carter’s parents report he later told them. ‘I sat crying under a tree for a long time.’” ([https://www.lehigh.edu/~jl0d/J246-06/THROUGH%20A%20GLASS%20DARKLY%20\(full%20text\).htm](https://www.lehigh.edu/~jl0d/J246-06/THROUGH%20A%20GLASS%20DARKLY%20(full%20text).htm); 25. 8. 2020).

само једно од хиљаде гладне деце у Судану, који је годинама погођен глађу, и да у односу на оно што је видео широм те земље исте године, ситуација овог детета није ни по чему била посебна. Знатно касније (2011) испоставило се да је на слици био заправо дечак. Родитељи су препознали дете које је савладано глађу колабирало на земљаном путу. По њиховом сведочењу, дечак је тада преживео, али је умро десетак година касније од „грознице”. Ова вест и судбина истог детета у мање драматичним околностима – без лешинара у позадини, у „кућним условима”, од маларије или неке сличне пошести – ни изблиза нису привукли пажњу медија и јавности као сцена са стрвинаром који вреба.

Стрвинар у позадини био је неопходан прилив новине у приказивању патње који је Картерову фотографију учинио упечатљивом, провокативном, „сензационалном”, вредном јавне пажње и престижне награде. Публика чији је нерв за патњу добрано био анестезиран сликама из Вијетнама и Бијафре, овде је имала „освежење”:

Квалитет осећања, укључујући и морани гнев, који су људи у стању да призову као одговор на фотографије потлачених, израбљиваних, гладних и масакрираних зависи и од степена у којем су им такве слике блиске. Фотографије сасушених Бијафранаца Дона Макалина с почетка седамдесетих година двадесетог века слабије су деловале на неке људе него фотографије жртава глади у Индији које је Вернер Бишоф снимио почетком педесетих, зато што су те слике постале баналне, а фотографије туарешких породица које умиру од глади на ободима Сахаре, које су се појавиле свуда по часописима 1973. године мора да су многим изгледале као неподношљиво понављање сада већ добро познате изложбе грозота. (Sontag 2009: 26)³¹

Публика која гледа изнемогло дете на Картеровој фотографији и пита „шта је даље било”, јесте сита публика однегована, с једне стране, у духу површних заплета (сапунице су увелико овладале тржиштем деведесетих, чувена „Династија” емитовала се од 1981), с друге, у култури „засићености” хорором и „менталног загађења” највишег реда (Ow Yeong 2014: 13), где нов прилив сензације води формирању жанра с документаристичким мотивима сакаћења и умирања

³¹ „Images of suffering may also counter-intuitively hinder viewers' emotional identification. In an age marked by the proliferation of images, the constant coverage of photographs of calamities may desensitize viewers, as the torments of others have been converted into what has been called 'infotainment', or the enhancement of information-based content with entertainment value in order to attract audiences” (Ow Yeong 2014: 12).

(gore).³² Деведесетих година XX века већ је увелико био плаћен данак „навикавању на ужас“, који ће ескалирати с новим медијима у апологију бола и смрти, која се свакодневно документује и у којој се медијски учествује. Слика која је, према магазину *Тајм*, постала „икона Афричке патње“ (“icon of Africa’s anguish”) ефемерно је потресла публику која је у процесу навикавања на призоре туђих мука била већ поодмакла. У тренутку када је Картер извршио самоубиство није се могло ни наслутити у ком ће правцу отићи људска „забава“ и емпатија.

Судбина једног другог фотографа – Себастијана Салгада – није на први поглед потресна колико судбина Кевина Картера. Бразилски филмски и фотографски доајен, почасни члан Америчке академије наука и уметности и члан Француског института, један је од најнаграђиванијих аутора у свету документарних остварења. Међу многим Салгадовим снимцима издвајамо пустињски приказ из Малија (1985) са женом у црном и двоје изгладнеле деце коју води за руке.

Слика 3 – Себастијан Салагдо (1985)³³

У знатно већој мери од Картерове фотографије, фотографија Себастијана Салгада корелира с најдубљим архетипима: са смрћу у

³² *Гор* је тип видео игара са веристички урађеним сценама сакаћења и смрти у обиљу крви, али и филмски и документаристички жанр који приказује аутентичне слике комадања тела, унутрашње људске органе, страдања у саобраћајним и другим несрећама и сл.

³³ <https://www.slideshare.net/sotos1/sebastiao-salgado-1>

лику жене одевене у црно, по чему се и мотивски преклапа са усменим предањима; с ликом жене медијатора, која дословно (пре)води у смрт; са ритама које су обележје смрти, визуелно присутним кроз цео средњи век, између осталог, и у приказима „данс макабра”; најзад, с архетипом Велике Мајке која рађа и убија. Салгадо није постао мета публике због тога што није усвојио ниједно од двоје деце које жена одевена у црно води кроз пустињу, али је његова интимна прича подједнако потресна као и Картерова. Због онога чему је као фотограф био сведок Салгадо је био на ивици смрти – која није имала физички, већ ментални узрок. Престао је на неколико година да се бави фотографијом када је са спермом почео да избацује крв, иако су сви медицински налази тела били у реду. Након тога, са супругом се упустио у пројекат обнављања бразилских шума (засађено је око два и по милиона стабала).³⁴

Култура која је постала опседнута мршављењем и „твиги” идеалом у јавном дискурсу борила се против глади и бесно је реаговала на њену обзнану („Читаоци *Њујорк Тајмса* су побеснели када је слика објављена. Људи су опседали уреднике са питањима да ли је дете преживело”). Читалачка глад будила се по сличној логици по којој се буди глад за филмским серијама – шта је на крају било? То што је крај предвидљив, не помера границе инстант ишчекивања и интересовања. Конзументска култура, подједнако презасићена и површна и када је о материјалним аспектима свакодневног живота, и када је о емотивним садржајима људске свакодневице реч, тупила је бескомпромисно оштрице патње у околностима огромне понуде и неговања сензационалистичког укуса. Глад је у тим условима делила судбину конзумеризму податних тема, што је банализовало трауматска искуства колико и метафорички пренос на широки спектар поља која с истинском глађу нису ни у далеком додиру. Публика гладна сензација није гладна. Фолклорни однос према глади битно је другачији.

34 “I lived through a very hard moment in my life, mostly in Rwanda. I saw Rwanda total brutality. I saw deaths by thousands per day. I lost my faith in our species. I didnt believe that it was possible for us to live any longer, and I started to be attacked by my own Staphylococcus. I started to have infections everywhere. When I made love with my wife, I had no sperm that came out of me; I had blood.” (<https://www.youtube.com/watch?v=qH4GAXXH29s&t=286s>) (29. 8. 2020).

ЛИТЕРАТУРА

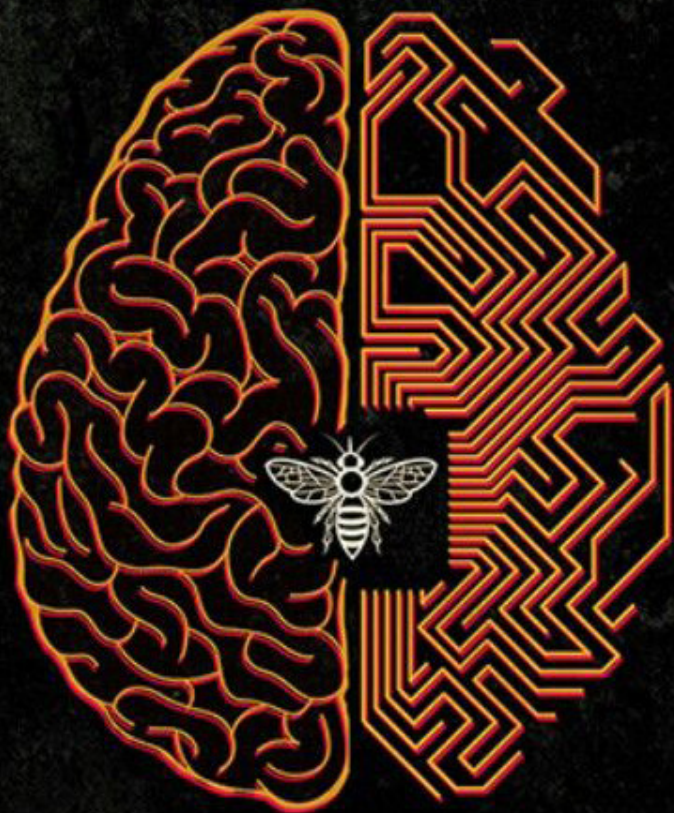
- Barthes, Roland. *A Barthes Reader*. Susan Sontag (ed.). New York: Hill and Wang, 1983. https://monoskop.org/images/5/59/Barthes_Photographic_Message.pdf.
- Doležel 2008: L. Doležel, *Heterokosmike. Fikcija i mogući svetovi*, Beograd: Službeni glasnik.
- Frejdenberg 1987: O. M. Frejdenberg: *Mit i antička književnost*, Beograd: Prosveta.
- Grevs 1974: R. Grevs, *Grčka mitologija I*. Beograd: Nolit.
- Kasirer 1985: E. Kasirer, *Filozofija simboličkih oblika. Drugi deo: Mitsko mišljenje*, Novi Sad: Dnevnik, Književna zajednica Novog Sada.
- KH I–II: *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini I–II*. Sabrao Kosta Hörmann 1888–1889. Sarajevo: Kušan, 1933.
- Lakoff: 1993: G. Lakoff, “The contemporary theory of metaphor”, Andrew Ortony (ed.), *Metaphor and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 201–251.
- Lakoff George, Mark Johnson. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Mangel 1980: A. Mangel, *Istorija čitanja*, Novi Sad: Svetovi.
- Marinovich 2000: G. Marinovich, *João Silva, The Bang-Bang Club: Snapshots from a Hidden War*. New York, NY: Basic Books.
- Marjanić 2011: S. Marjanić, „Duša kao postmortalna ptica: južno/slavenske folklorne predodžbe o duši-ptici i/ili ptici-duši”, *Птице: књижевност, култура*, Драган Бошковић и Мирјана Детелић (ур.), Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ, 2011, 27–49.
- Meletinski: E. M. Meletinski, *Poetika mita*, Beograd: Nolit, s. a.
- MH I–IX: *Hrvatske narodne pjesme*, Zagreb: Matica hrvatska, 1890–1940.
- Yeong, Kit 2014: O. Yeong, W. Kit, “Our Failure of Empathy: Kevin Carter, Susan Sontag, and the Problems of Photography”, *Think Pieces: A Journal of the Arts, Humanities, and Social Sciences* 1/1(2014): 9–17.
- Prop 1990: V. J. Prop, *Historijski korijeni bajke*, Sarajevo: Svjetlost.
- Skok 1988: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*. A–J. Zagreb: JAZU.
- Sontag 2009: S. Sontag, *O fotografiji*, Beograd: Studentski kulturni centar.
- Turner, Fauconnier 2002: M. Turner, G. Fauconnier, *The Way We Think, Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities*, New York: Basic Books.
- Turner 1997: M. Turner, *The literary mind*, Oxford: Oxford University Press.
- Вук I–IV: *Српске народне ђесме I–IV*, Скупио их Вук Стеф. Караџић, Београд: Просвета, 1975–1988.

- Вук VI–IX: *Српске народне пјесме* VI–IX, Скупио их Вук Стеф. Караџић, Љубомир Стојановић (прир.), Београд: Државно издање, 1899–1902.
- Вукићевић: Д. Вукићевић, „Жива и душата реч”, У рукопису.
- Гезман 2002: Г. Гезман, *Студије о јужнословенској народној епизици*, Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Гура 2005: А. Гура, *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд: Бримо – Логос – Александрија.
- Делић 2019: Л. Делић, „Епски канибализам: прилог концептуализацији хране у усменој епизици.” *Гозба и књижевности*, Александра Вранеш (ур.). Вишеград: Андрићев институт, 2019: 83–97.
- Киселиновић 1925: Ђ. Киселиновић, „Неколико народних умотворина из Јужне Србије”, *Glasnik profesorskog društva* V/4 (1925): 224–242.
- Летић 2012: Б. Летић, „Сасуди речи анђеоске хране и 'чаше' животворећег пића у старој српској књижевности”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 41/2. Београд: Међународни славистички центар, Филолошки факултет, 857–864.
- Народне приповијестике и предања*, Јеленка Пандуревић и Саша Кнежевић (прир.), Бања Лука: Матица српска Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 2018.
- Недељковић 1990: М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд: Вук Караџић.
- Петровић 2014: С. Петровић, *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XIII до XIX века, Прилог проучавању народне културе*, Београд: Албатрос Плус.
- Пешикан Љуштановић 2017: Љ. Пешикан Љуштановић, „Кнез Иван Кнежевић”, У: Делић, Лидија, Мирјана Детелић и Љиљана Пешикан Љуштановић, *Главни јунак и остала ђосиода. Анализе народних песама*, Београд: Завод за уџбенике, 319–325.
- Радић 2003: Р. Радић, *Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига III, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1965.
- САНУ II–IV: *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, Владан Недић, Живомир Младеновић (прир.), Београд: САНУ, 1974.
- СМ: Сима Милутиновић Сарајлија. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, Добрило Аранитовић (прир.), Никшић: Унирекс, 1990. [Лајпциг, 1837].
- Трубарац Матић 2012: Ђ. Трубарац Матић, „Гутачи”, *Гује и јакреји: књижевности, култура*. Мирјана Детелић, Лидија Делић (ур.), Београд: Балканолошки институт САНУ, 2012. 111–123.

a Black Mirror Special

HATED IN THE NATION

Charlie Brooker
NETFLIX